

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М. П. ДРАГОМАНОВА**

ПАТИНОК Оксана Петрівна

УДК 159.922.6-057.87:159.947.23(043)

**СТАНОВЛЕННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЯК ПРОФЕСІЙНО ЗНАЧУЩОЇ
ЯКОСТІ СОЦІАЛЬНОГО ПРАЦІВНИКА**

19.00.07. – педагогічна та вікова психологія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

КИЇВ – 2008

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки України

Науковий керівник: кандидат психологічних наук, професор
Долинська Любов Василівна,
Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова,
Інститут філософської освіти і науки,
завідувач кафедри психології

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор
Савчин Мирослав Васильович,
Дрогобицький державний педагогічний
університет імені Івана Франка,
завідувач кафедри психології

кандидат психологічних наук, доцент
Радчук Галина Кіндратівна,
Тернопільський національний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка,
завідувач кафедри практичної психології

Захист відбудеться «17» вересня 2008 року, о 12 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.10 у Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова, 01601, Київ-30, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, 01601, Київ-30, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано « 5 » серпня 2008 року

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Н. І. Пов'якель

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Розвиток соціальної роботи в нашій країні з усією очевидністю показав необхідність професіоналізації цієї гуманної практики, що, в свою чергу, вимагає підвищеної уваги до формування професійно важливих якостей соціального працівника. Однією з основних серед них є відповідальність, оскільки рівень її розвитку відображає реальне ставлення особистості до тих об'єктів, заради яких розгортається її діяльність. Відтак, у контексті високих вимог до розвитку національної соціальної служби та підготовки її фахівців, проблема формування відповідальності у майбутніх соціальних працівників набуває особливої актуальності.

Проблема відповідальності була предметом вивчення як вітчизняних, так і зарубіжних науковців (Б.Г.Ананьєв, К.О.Абульханова-Славська, М.Й.Боришевський, А.В.Брушлинський, М.М.Бахтін, Г.С.Костюк, Т.М.Титаренко, О.М.Леонт'єв, К.К.Муздибаєв, М.В.Савчин, В.А.Роменець, Дж.Роттер, К.Роджерс, А.Маслоу, Е.Нойман, Е.Фромм, Ф.Перлз, К.Юнг та ін.). Увага дослідників проблеми відповідальності зосереджувалася, зокрема, на вивченні її структурних складових (С.В.Баранова, М.В.Савчин, Л.П.Татомир), критеріїв та показників (К.О.Абульханова-Славська, Л.І.Дементій, М.В.Савчин, Л.П.Татомир, Г.П.Татаурова), вікових особливостей розвитку (Ю.А.Алексєєва, І.Д.Бех, І.С.Булах, М.Й.Боришевський, В.М.Горовенко, В.І.Ігнатовський, А.М.Омаров, В.М.Оржеховська, І.Г.Тимощук), специфіки становлення у різних видах діяльності (С.Ф.Анісімова, В.П.Бех, Б.С.Волков, С.І.Дмитрієва, К.К.Муздибаєв, О.Ф.Плахотний, М.С.Солодка та ін.).

У педагогічній та віковій психології одним з основних аспектів вивчення проблеми відповідальності є аналіз розвитку її окремих складових у старшому підлітковому та юнацькому віці (Ю.А.Алексєєва, І.С.Булах, Г.П.Татаурова, І.Г.Тимощук та ін.). Результати досліджень свідчать про те, що саме в юнацькому віці відбуваються важливі зрушення в становленні відповідальності особистості. Цьому сприяють об'єктивні соціальні умови вибору молоддю людиною свого подальшого шляху, усвідомлення індивідуальної та соціальної необхідності брати на себе відповідальність за якість професійної підготовки та обраної суспільної діяльності.

Проблема формування особистості працівника соціальної сфери, базовою рисою якого є відповідальність, в психолого-педагогічній літературі представлена в наукових роботах В.П.Андрущенко, О.В.Безпалько, Р.Х.Войнола, Л.В.Долинської, М.А.Гуліної, А.Й.Капської, О.Г.Карпенко, Н.Б.Шмельової та ін.). Однак, аналіз психолого-педагогічної літератури з цієї проблеми засвідчив відсутність спеціальних досліджень особливостей розвитку відповідальності майбутнього соціального працівника у процесі професійної підготовки. Тому потрібен комплексно-системний аналіз проблеми, що передбачає вивчення відповідальності на рівні цілісного суб'єкта поведінки, яку він реалізує в конкретних соціально-психологічних та психолого-педагогічних умовах.

Отже, соціальна значущість проблеми і її недостатнє теоретичне та експериментальне вивчення зумовили вибір теми дисертаційного дослідження:

«Становлення відповідальності як професійно значущої якості соціального працівника».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження входить до тематичного плану науково-дослідних робіт НПУ імені М.П.Драгоманова (напрямок «Зміст, форми, методи і засоби фахової підготовки») та до плану науково-дослідної роботи кафедри галузевої психології та психології управління Інституту соціальної роботи та управління НПУ імені М.П. Драгоманова «Професійно-особистісний розвиток майбутніх фахівців соціальної сфери в умовах вузівської підготовки», затверджена на засіданні Вченої ради Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (протокол №11 від 27 квітня 2006 року) та узгоджена Радою з координації наукових досліджень у галузі педагогіки і психології в Україні (протокол №9 від 28 листопада 2006 року).

Мета дослідження – розкрити структуру відповідальності як професійно значущої якості соціального працівника та особливості розвитку її компонентів і видів; виявити специфіку становлення відповідальності майбутніх соціальних працівників впродовж навчання у вузі та визначити психолого-педагогічні умови її формування.

Відповідно до мети дослідження було поставлено такі **завдання**:

1. Здійснити аналіз проблеми відповідальності особистості та обґрунтувати теоретичні підходи до експериментального вивчення відповідальності як професійно значущої якості соціального працівника.
2. Виявити в процесі лонгітюдного дослідження особливості становлення відповідальності майбутніх соціальних працівників упродовж їх навчання у вищому навчальному закладі та дати рівневу і структурну характеристику цього процесу.
3. Дослідити специфіку взаємозв'язку на різних етапах навчання майбутніх соціальних працівників особливостей становлення їх відповідальності з іншими психологічними особливостями особистості та розвитком професійної спрямованості.
4. Обґрунтувати, розробити та експериментально перевірити програму цілеспрямованого формування відповідальності як професійно значущої якості майбутнього соціального працівника у навчально-виховному процесі.

В основу дослідження покладено *припущення* про те, що становлення відповідальності як професійно значущої якості соціального працівника впродовж навчання у вищому навчальному закладі тісно пов'язано з такими психологічними характеристиками особистості, як локус контролю, самооцінка та професійна спрямованість, відбувається переважно стихійно, нерівномірно, і є недостатнім для досягнення високих показників професійного становлення фахівця, а її розвиток в процесі професійної підготовки буде більш ефективним як за умов цілеспрямованого впливу на структурні компоненти та види, так і опосередковано через вищезазначені психологічні прояви активними методами навчання.

Об'єкт дослідження – відповідальність як професійно значуща якість соціального працівника.

Предмет дослідження – становлення відповідальності майбутнього соціального працівника в навчально-виховному процесі.

Методи дослідження. Для розв'язання поставлених завдань нами використовувався такий комплекс методів дослідження:

- загальнонаукові теоретичні методи дослідження (аналіз, класифікація, систематизація, порівняння та узагальнення даних теоретичних та експериментальних досліджень, теоретичне моделювання та ін.);
- емпіричні методи та методики дослідження: спостереження, анкетування, стандартизовані опитувальники та спеціальні психодіагностичні методики вивчення відповідальності (авторська анкета «Особливості усвідомлення відповідальності як професійно значущої якості соціального працівника», анкета-опитувальник «Визначення мотиваційного компоненту відповідальності», модифікований згідно предмету дослідження (М.В.Савчин), авторська методика «Діагностика поведінкового компоненту відповідальності майбутніх соціальних працівників», «Методика визначення відповідальності» (М.А.Осташева), опитувальник багатовимірно-функціонального аналізу рівня відповідальності (В.П.Прядеїн), модифікований тест-опитувальник «Визначення рівня професійної спрямованості майбутнього соціального працівника» (Т.Д.Дубовицька), методика діагностики рівня суб'єктивного контролю Дж.Роттера, методика дослідження самооцінки за допомогою процедури рангування);
- психолого-педагогічний експеримент (констатувальний і формувальний);
- методи статистичної обробки даних (кореляційний аналіз, визначення достовірності відмінностей за допомогою t-критерію Стьюдента та ін.).

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що:

-*вперше* дано визначення поняття «відповідальність майбутнього соціального працівника», виявлено її структуру, роль певних психологічних чинників, що визначають особливості становлення відповідальності, рівні відповідальності майбутніх соціальних працівників та особливості їх становлення впродовж навчання студентів у ВНЗ, вибудовано профілі різних рівнів відповідальності з детальною характеристикою специфіки прояву у них структурних складових та параметрів відповідальності; встановлено домінуючі тенденції розвитку окремих структурних компонентів та видів відповідальності; доведено, що становлення різних видів відповідальності майбутніх соціальних працівників взаємозумовлений та здійснюється асинхронно; теоретично і методично обґрунтовано програму цілеспрямованого формування відповідальності майбутнього соціального працівника;

-*поглиблено і уточнено* знання про специфіку становлення відповідальності, використання методів вивчення та розкриття структурно-динамічних характеристик відповідальності особистості;

-*набули подальшого розвитку* знання щодо розвитку відповідальності особистості та професійного становлення соціальних працівників.

Практичне значення дослідження полягає у тому, що пакет діагностичних методик, а також розроблений і апробований автором дослідження соціально-психологічний тренінг, спрямований на формування відповідальності майбутніх соціальних працівників, можуть бути використані у навчально-виховному процесі викладачами вищих навчальних закладів під час підготовки майбутніх соціальних працівників. Результати та висновки дослідження доповнюють психологічний

доробок з проблеми відповідальності, безпосередньо використовуються автором та можуть прислужитися викладачам ВНЗ, які готують соціальних працівників, у процесі читання навчальних курсів «Загальна психологія» (тема «Особистість»), «Вікова та педагогічна психологія» (тема «Психологія суб'єкта педагогічної праці»), «Практична психологія в системі соціальної роботи» (тема «Психологічне забезпечення соціальної роботи»), «Технології соціальної роботи» (тема «Типова технологія соціальної роботи як алгоритм діяльності соціального працівника»), «Соціальне партнерство» (тема «Соціальний захист та соціальна безпека людини»), «Менеджмент соціальної роботи» (тема «Відповідальність та етика у менеджменті соціальної роботи»).

Результати теоретичного й емпіричного дослідження *впроваджено* у навчально-виховний процес НПУ імені М.П.Драгоманова (довідка №02-10/1153 від 09.06.2008р.), Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка (довідка №04-11/549 від 06.06.2008р.), Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (довідка №547-40/03 від 11.06.08р.), Академії праці і соціальних відносин ФПУ (довідка №01/08-331 від 09.06.2008р.), Кам'янець-Подільського національного університету (довідка №22 від 27.05.2008 р.).

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні та практичні положення обговорювалися та дістали схвалення на Міжнародній науково-практичній конференції «Творчість як засіб особистісного росту та гармонізації людських стосунків» (Житомир, 2005 рік), науково-практичній конференції «Педагогічна освіта України: національні традиції та європейські інновації» (Київ, 2005 рік), ІХ Всеукраїнській науково-практичній конференції «Молодь, освіта, наука, культура, національна самосвідомість» (Київ, 2006 рік), Міжнародній науково-практичній конференції «Соціальна робота третього тисячоліття: вектор розвитку» (Київ, 2007 рік), на засіданнях кафедри галузевої психології та психології управління Інституту соціальної роботи та управління і кафедри психології Інституту філософської освіти і науки, звітно-наукових конференціях НПУ імені М. П. Драгоманова.

Публікації. Основні положення і висновки дисертаційного дослідження викладені у 14 наукових працях, серед яких 3 статті опубліковано у наукових фахових виданнях, затверджених ВАК України, 6 статей – в інших наукових виданнях, 3 публікації – матеріали конференцій, 2 – методичні рекомендації.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаної літератури та додатків. Загальний обсяг дисертації 250 сторінок. Основний текст дисертації викладено на 195 сторінках. Робота містить 26 таблиць, 14 рисунків на 16 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовано актуальність проблеми, викладено зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, визначено мету, завдання, об'єкт і предмет, методи дослідження, висвітлено наукову новизну та практичну значущість

одержаних результатів, наведено відомості щодо апробації та впровадження результатів дослідження, про публікації і структуру дисертації.

У першому розділі «Теоретичні аспекти проблеми дослідження відповідальності як професійно значущої якості соціального працівника»

представлено аналіз основних теоретичних підходів до досліджуваної проблеми у вітчизняній та зарубіжній психолого-педагогічній літературі; розкрито сутність та структуру поняття «відповідальність», специфіку поняття «відповідальність майбутнього соціального працівника»; висвітлено основні психологічні теорії щодо становлення відповідальності та ролі окремих чинників, що визначають особливості цього процесу; визначено місце відповідальності в структурі професійної моделі соціального працівника.

Проведений теоретичний аналіз дає можливість констатувати наявність різних підходів до вивчення проблеми відповідальності та неоднозначного трактування різними вченими її сутності, структури і особливостей становлення.

Психологічна характеристика поняття відповідальності майбутнього соціального працівника висвітлюється в контексті теоретичних узагальнень Б.Г. Ананьєва, М.Й.Боришевського, М.В.Савчина, К.К.Муздибаєва про сутність відповідальності; вітчизняних концептуальних положень щодо розвитку та формування особистості, де відповідальність розглядається як важлива складова її характеру (К.О.Абульханова-Славська, Б.Г.Ананьєв, І.Д.Бех, М.Й.Боришевський, Б.С.Братусь, Г.С.Костюк, С.Д.Максименко, С.Л.Рубінштейн), досліджень формування особистості соціального працівника (В.П.Андрущенко, О.В.Безпалько, Р.Х.Войнола, М.А.Гуліна, А.Й.Капська, О.Г.Карпенко).

У роботі здійснюється аналіз висвітлення феномена відповідальності в основних зарубіжних напрямках психологічної науки (в аналітичній психології К. Юнга, постюнганській класичній школі Е.Ноймана, логотерапевтичній теорії В. Франкла, гуманістичній теорії К.Роджерса та А.Маслоу, в гештальттерапії Ф. Перлза та ін.). Узагальнення цих досліджень дозволяє стверджувати, що відповідальність є властивістю розвинутої особистості, яка безпосередньо пов'язана із свободою вибору у поведінці людини та є вирішальною у її самореалізації й самоактуалізації.

Основний акцент було зроблено на аналіз цілісного підходу до відповідальності, який передбачає розгляд цієї якості як відносно завершеної і цілісно розвинутої структури, що представлена у взаємозв'язку таких структурних компонентів: когнітивного, мотиваційно-афективного та діяльнісно-поведінкового (С.В.Баранова, Л.І.Дементій, К.К.Муздибаєв, М.В.Савчин, Л.П.Татомир).

Теоретичний аналіз досліджень проблеми становлення відповідальності особистості засвідчив, що цей процес тісно пов'язаний з її свободою, мотивами, ставленням, самосвідомістю, локусом контролю (Г.С.Костюк, О.М.Леонтьєв, К.К.Муздибаєв, С.Л.Рубінштейн, М.В.Савчин). Ці зв'язки є неоднозначними як на різних етапах онтогенетичного розвитку особистості, так і в індивідуальному плані (І.С.Булах, М.В.Савчин). Вони залежать від інтелектуальних можливостей особистості, її свідомості та самосвідомості і проходять ряд стадій, від зовнішньо-орієнтованих форм прояву відповідальності до внутрішніх, які характеризуються зростанням усвідомлюваності, критичності, мотивованості та опосередкованості (Л.І.

Дементій, Н.О.Мінкіна, Л.П.Татомир).

Аналіз вивчення специфіки соціальної відповідальності (В.П.Бех, С.І.Дмитриєва, В.М.Оржеховська, О.Ф.Плахотний), професійної (М.М.Бахтин, Б.С.Волков), політичної і правової (М.С.Солодка), екологічної і економічної (А.М.Омаров), етичної і моральної (С.Ф. Анісімов, В.І.Ігнатовський, В.О.Татенко, І.Г.Тимошук) дає підставу зробити висновок, що водночас із історичним і соціально-економічним розвитком суспільства модифікувалося і поняття відповідальності, яке виступає як складне та багатомірне соціальне явище, що проявляється у різних типах, серед яких професійна відповідальність є найбільш значущим структурним компонентом будь-якої професійної діяльності.

У структурі професійної моделі соціального працівника (рис.1) відповідальність виступає однією з найбільш значущих базових якостей, яка проявляється в його практичній діяльності в різноманітні її аспекти, таких як: особистісний – що включає: відповідальне ставлення до клієнтів, до професійної справи та до себе; функціональний, що знаходить свій прояв в різних напрямках діяльності соціального працівника та предметно-орієнтувальний, що виступає підґрунтям для особистісно-професійного зростання соціального працівника і є показником його готовності до професійної діяльності.

Рис.1. Відповідальність у структурі професійної моделі соціального працівника

Узагальнення наукових доробок з означених проблем засвідчило відсутність фундаментальних досліджень щодо становлення відповідальності як професійно значущої якості майбутнього соціального працівника і дало можливість визначити теоретичні підходи до її експериментального вивчення.

У другому розділі дисертації *«Експериментальне дослідження становлення відповідальності як професійно значущої якості майбутнього соціального працівника у процесі професійної підготовки»* представлено методичні підходи до вивчення зазначеної проблеми та результати констатувального експерименту дослідження. Завданнями констатувального експерименту були: виявлення особливостей становлення структурних складових, видів і рівнів відповідальності майбутніх соціальних працівників та розкриття специфіки їх змістових характеристик; лонгітюдне дослідження особливостей відповідальності майбутнього соціального працівника на основі її взаємозв'язків з особливостями розвитку локусу контролю, самооцінки та професійної спрямованості.

У констатувальному експерименті взяли участь 174 студенти I-IV курсів спеціальності «Соціальна робота» Інституту соціальної роботи та управління. Проведене експериментальне дослідження показало, що становлення відповідальності майбутніх соціальних працівників упродовж навчання у ВНЗ відзначається певними особливостями розвитку її структурних компонентів: когнітивного, мотиваційно-афективного та діяльнісно-поведінкового.

Розвиток когнітивного компонента відповідальності майбутніх соціальних працівників характеризується зростанням усвідомленості сутності поняття відповідальності як такого, яке має складну і неоднозначну структуру; розширенням здатності студентів аналізувати причини та умови, що зумовлюють належний рівень відповідальності особистості; поглибленням бачення шляхів її розвитку через більш виважений аналіз внутрішніх чинників відповідальності, залучення студентів старших курсів до конкретної діяльності в різних сферах соціальної практики, вивчення психологічних дисциплін, розширення сфери міжособистісної взаємодії.

Розвиток мотиваційно-афективного компонента відповідальності майбутніх соціальних працівників пов'язаний із специфічними особливостями ієрархії мотиваційної структури їх відповідальності та змінами з кожним роком навчання кількісної репрезентації складових цієї структури. Водночас, проведений аналіз вказує на спільні тенденції становлення мотиваційно-афективного компонента відповідальності у студентів різних курсів: зростання значущості мотивів самореалізації (з 3,8 балів I курс до 4,6 балів IV курс), самопізнання (3,6 балів I курс і 4,3 бала IV курс), виховання інших (3,1 бала I курс і 3,7 IV курс) і прагматичних мотивів (2,9 бала I курс і 3,2 бала IV курс) та зменшення ролі мотивів спілкування (з 3,5 бала I курс до 3,2 бала IV курс), неспецифічних - зовнішніх мотивів відповідальної поведінки (2,7 бала I курс і 2,3 бала IV курс).

Розвиток діяльнісно-поведінкового компонента відповідальності майбутніх соціальних працівників характеризується переважанням у студентів середнього рівня (67,39%) розвитку цього компонента. У 6,52% студентів виявлено низький показник, який засвідчує, що для них відповідальна поведінка є швидше випадком, ніж нормою.

Загальна характеристика особливостей розвитку рівнів відповідальності майбутнього соціального працівника ілюструє табл. 1.

Таблиця 1

Динаміка рівнів відповідальності майбутніх соціальних працівників

N=174

Курси	Рівні відповідальності					
	високий		середній		низький	
	Абс. к-сть	%	Абс. к-сть	%	Абс. к-сть	%
I курс	11	23,91	28	68,87	7	15,22
II курс	11	25,00	28	63,64	5	11,36
III курс	13	30,95	26	61,91	3	7,14
IV курс	16	38,10	24	57,14	2	4,76

Як свідчать дані табл.1 впродовж навчання у ВНЗ у студентів відбувається позитивна динаміка щодо розвитку відповідальності як професійно значущої якості соціального працівника, однак більше 60% студентів IV курсу мають середній та низький рівні, що є недостатнім для ефективного здійснення професійних функцій.

Критеріями визначення рівнів розвитку відповідальності є відповідні прояви її структурних компонентів та параметрів. Встановлено профілі відповідальності

майбутніх соціальних працівників, які характеризуються такими параметрами: *високому рівню відповідальності* майбутнього соціального працівника притаманний високий рівень розвитку її структурних компонентів. В ієрархії мотивів відповідальності у таких студентів переважають мотиви самореалізації, самопізнання, морального самоствердження. Найбільш вираженими є такі параметри відповідальності, як когнітивна осмисленість, соціоцентрична мотивація, інтернальна регуляція, операційний характер труднощів; *середньому рівню відповідальності* майбутнього соціального працівника притаманний середній рівень розвитку її компонентів. У мотиваційній структурі відповідальності переважають суспільні мотиви, морального самоствердження та прагматичні мотиви. Притаманні такі параметри відповідальності, як помірна наполегливість, орієнтованість на вимоги оточуючих, результативність діяльності, емоційність мобілізаційного характеру, володіння навичками самоконтролю; *низький рівень відповідальності* майбутнього соціального працівника характеризується низьким рівнем розвитку її структурних компонентів та такими параметрами, як егоцентрична мотивація, особистісний характер труднощів.

У розділі досліджується також становлення відповідальності майбутніх соціальних працівників через аналіз особливостей розвитку її видів: дисциплінарної, відповідальності за себе та за інших. Як свідчать дані табл.2, «*дисциплінарна відповідальність*» найбільш представлена у першокурсників (45,07%), але змінюється до четвертого курсу (23,05%) через зменшення кількості студентів з низьким рівнем (2,04%), що зумовлено усвідомленням необхідності дотримання норм спілкування й вимог викладачів для досягнення успіху у підготовці до майбутньої професії, та зростання з середнім рівнем (74,81%), що вказує на розвиток у процесі навчання та здобування індивідуального досвіду, самосвідомості студентів, а, відповідно, більш критичного, диференційованого ставлення до зовнішніх вимог дорослих, встановлених правил і норм. «*Відповідальність за себе*» наявна в незначній кількості першокурсників (10,50%) з високим рівнем її вираження, та простежується її зростання до четвертого курсу (27,80%) з одночасним зменшенням низького рівня (1,2%), що свідчить про інтенсивний розвиток в процесі професійної підготовки, внутрішніх зобов'язань особистості, прагнень до самовдосконалення і самореалізації. «*Відповідальність за інших*» на всіх етапах навчання найменш представляє студентів з низьким рівнем (1,1%), що вказує на те, що майбутні соціальні працівники ще до вступу до ВНЗ мали певні особистісні характеристики, які є основою розвитку цього виду відповідальності, а навчання сприяло його формуванню. На четвертому курсі високий рівень «відповідальності за інших» вперше посідає домінуючу позицію (30,6%) серед високих рівнів інших різновидів відповідальності, що є свідченням якісних змін у становленні цього виду відповідальності, зумовлених розвитком самосвідомості майбутнього соціального працівника, що пов'язаний із усвідомленням ним сутності своєї майбутньої професії, із набуттям досвіду соціальної взаємодії у процесі професійної підготовки.

Таблиця 2

Рівнева характеристика видів відповідальності майбутніх соціальних працівників у процесі професійної підготовки

Види відповідальності	Рівні	I курс	II курс	III курс	IV курс
		%	%	%	%
Дисциплінарна відповідальність	Низький	2,81	2,6	2,6	2,04
	Середній	52,12	53,6	64,2	74,81
	Високий	45,07	43,8	33,2	23,05
Відповідальність за себе	Низький	4,1	4,2	3,0	1,2
	Середній	85,4	79,8	72,4	71,0
	Високий	10,5	16,0	24,6	27,8
Відповідальність за іншого	Низький	1,1	1,0	-	-
	Середній	73,4	73,5	74,5	69,4
	Високий	25,5	25,5	25,5	30,6

Проведений кореляційний аналіз вказує на існування тісного зв'язку між показниками професійної спрямованості та показниками окремих видів відповідальності: дисциплінарної відповідальності, відповідальності за себе та відповідальності за інших людей. Водночас, щільність взаємозв'язку між видами відповідальності та професійною спрямованістю студентів протягом навчання у ВНЗ змінюється, найбільш показовими в цьому відношенні є показники кореляційного аналізу, отримані на першому та випускному курсах. Так, на першому курсі навчання студентів найбільший тісний зв'язок існує між показниками їх професійної спрямованості та дисциплінарної відповідальності (коефіцієнт кореляції становить $r_{ab} = 0,575$, при $p \leq 0,001$). На другому місці, за ступенем виявлення взаємозв'язку з показниками професійної спрямованості, перебуває відповідальність за інших (коефіцієнт кореляції становить $r_{ad} = 0,493$, при $p \leq 0,001$), і на останньому – відповідальність за себе (значення коефіцієнта кореляції $r_{ac} = 0,414$, при $p \leq 0,01$).

На четвертому курсі більш тісні зв'язки показників професійної спрямованості спостерігаються з показниками відповідальності за інших, потім – з відповідальністю за себе і нарешті – з дисциплінарною відповідальністю. Оскільки відповідальність розглядається як структурний компонент професійної моделі соціального працівника, слід констатувати на основі аналізу результатів дослідження, що з розвитком професійної спрямованості майбутнього соціального працівника здійснюється і розвиток відповідальності: чим вищий рівень професійної спрямованості, тим вищий рівень відповідальності майбутнього соціального працівника, і навпаки. Проте цей взаємозв'язок на різних етапах навчання студентів має свою специфіку. Проведений аналіз дає можливість зробити висновок, що із зростанням показників професійної спрямованості збільшуються показники відповідальності завдяки зростанню показників її окремих видів, які, однак, розвиваються асинхронно.

Доведено, що становлення відповідальної поведінки майбутнього соціального працівника обумовлюється специфікою розвитку особливостей його самосвідомості, зокрема локусу контролю та самооцінки. Результати нашого

дослідження вказують на те, що високий (24,8%) та низький (23,7%) рівні суб'єктивного контролю майбутніх соціальних працівників за шкалою загальної інтернальності на I курсі майже однаковий, та впродовж навчання до кінця IV курсу збільшується кількісний показник високого рівня до 28,9% і зменшується до 22,1% низький рівень. Ми пояснюємо це особистісними особливостями тих, хто обрав професію соціальної сфери. Саме інтернальність локусу контролю майбутніх соціальних працівників забезпечує стабільність їх самооцінки, сприяє самоактуалізації, зумовлює їх відповідальність за вироблення життєвої стратегії, особистісний і професійний розвиток. Результати проведеного дослідження самооцінки засвідчили, що на всіх курсах навчання студентів найменше кількісно вираженою є неадекватно низька самооцінка. До четвертого курсу кількість студентів з неадекватною самооцінкою дещо зменшується (1 курс – 22,3%; 4 курс – 18,2%). Кількість студентів з адекватною самооцінкою від першого до четвертого курсу стрімко зростає (1 курс – 34,4%; 4 курс – 50,9%), до того ж, на старших курсах такі студенти починають домінувати над тими, у кого самооцінка занижена або завищена. Одержані дані, зумовлюються, на нашу думку, невизначеністю, недостатньою диференційованістю, розмитістю “Я”; труднощами адаптації до навчання у ВНЗ, незмінно критичним ставленням до оточення та подій, що визначається віковими особливостями студентів.

Виявлені в процесі дослідження та відображені в другому розділі дисертації особливості становлення відповідальності як професійно значущої якості майбутнього соціального працівника засвідчують в цілому її недостатній розвиток у процесі професійної підготовки та спонукають до пошуку шляхів і засобів цілеспрямованого формування цієї якості в навчально-виховному процесі вищого навчального закладу.

У **третьому розділі** «*Формування відповідальності як професійно значущої якості майбутнього соціального працівника*» представлено теоретичне і методичне обґрунтування програми формування відповідальності як професійно значущої якості майбутніх соціальних працівників, змістові та організаційні аспекти формувального експерименту з розвитку відповідальності студентів; подано його результати, аналіз кількісних та якісних показників апробації запропонованої програми у процесі професійної підготовки майбутніх соціальних працівників.

В основу формувального експерименту був покладений комплексний підхід до відповідальності, який передбачає розгляд цієї якості як цілісної структури, що складається з когнітивного, мотиваційно-афективного та діяльнісно-поведінкового компонентів, формування яких відбувається взаємозумовлено (К.О. Абульханова-Славська, Л.І. Дементій, К.К. Муздибаєв, М.В. Савчин, Л.П. Татомир).

Окрім того, при розробці програми цілеспрямованої роботи з розвитку відповідальності, ми спиралися на положеннях вчених про те, що становлення цієї якості особистості нерозривно пов'язане із розвитком самосвідомості, рівнем суб'єктивного контролю, який як інтегральна риса індивіда пов'язує між собою почуття відповідальності, усвідомлення сенсу життя, готовність до активності, а також переживання, зумовлені характером "Я-концепції" (Л. Колберг, К. Роджерс, М.В. Савчин, Л.П. Татомир, В. Франкл).

Формування здійснювалося в межах зазначеного методологічного підходу і передбачало проведення соціально-психологічний тренінгу, спрямованого безпосередньо на розвиток структурних компонентів відповідальності майбутніх соціальних працівників, що об'єктивно піддаються формуванню за відносно короткий проміжок часу, та на об'єктивацію самооцінки студентів, підвищення рівня їх інтернальності й підвищення рівня усвідомлення майбутніми спеціалістами того, що відповідальність є значущою професійною характеристикою соціального працівника, яка полягає у відповідальному ставленні до клієнтів, до професійної справи, до себе та передбачає його готовність до розвитку і саморозвитку інших професійно значущих якостей.

Мета формувального експерименту полягала у стимулюванні студентів до подальшого самовдосконалення в напрямі формування відповідальності майбутнього соціального працівника; розвитку навичок аналізу своїх учинків, усвідомлення свого ставлення до оточення, інших людей, обраної діяльності; озброєнні студентів основними методами і прийомами формування відповідальної поведінки. Основними завданнями було: розвинути у кожного учасника здатність усвідомлювати сутність відповідальної поведінки, вміння знаходити в собі сильні сторони, на які можна спиратися, працюючи над удосконаленням своєї відповідальності, стимулювати зміни в емоційній, вольовій та поведінкових сферах своєї особистості, віднаходити адекватне пояснення власних невдач та керуватися внутрішньою мотивацією відповідальної поведінки й моделювати навички наполегливості у подоланні труднощів.

Формувальний експеримент, побудований з урахуванням зазначених вище теоретичних положень, складався з 15 занять, що включав у себе 4 основних етапи: діагностичний, орієнтувальний, розвивальний, закріплювальний.

На діагностичному етапі до і після проведення соціально-психологічного тренінгу було застосовано основні методики констатувального експерименту. На орієнтувальному етапі основний зміст складали психогімнастичні вправи, спрямовані на зняття напруги учасників тренінгу і згуртування групи, а також на самовизначення і розвиток самосвідомості. На розвивальному етапі відбувалося формування значущих для соціального працівника особистісних рис, провідною серед яких є відповідальність. Закріплювальний етап мав блокову структуру, що передбачало підбір основних методів та прийомів роботи, спрямованих на розвиток трьох зазначених вище структурних компонентів відповідальності. На заняттях використовувалися такі методи, як дискусія, міні-лекція, мозковий штурм, вправи мотиваційного тренінгу, спрямовані на стимуляцію самопідкріплення і самоспонування, розвиток мотивації досягнення і стресостійкості, психотехнічні вправи.

Формувальний експеримент проводився в рамках роботи проблемної групи впродовж семестру в Інституті соціальної роботи та управління зі студентами I-II курсів із спеціальності «Соціальна робота» НПУ імені М.П.Драгоманова. Для експерименту були відібрані контрольна та експериментальна групи загальною кількістю 68 досліджуваних.

Порівняння отриманих результатів показало, що показники структурних компонентів відповідальності студентів після проведення формувального

експерименту зазнали суттєвих змін.

Аналіз змін змістових характеристик структурних компонентів відповідальності майбутніх соціальних працівників свідчить про більш виразний характер їх динаміки в експериментальній групі, порівняно із контрольною (табл.3). Слід зауважити, що зміни у вираженості всіх властивостей шкал відповідальності відбулись і в експериментальній, і у контрольній групі, проте амплітуда їх вища в експериментальній групі. В результаті проведення тренінгу в експериментальній групі відбулось зростання вираженості таких ознак, як осмисленість (на 14,74%), соціоцентрична мотивація (на 26,46%), ергічність (на 11,78%), предметна продуктивність (на 20,57%); інтравертованість (на 8,82%), змістовий стиль (на 20,88%).

Узагальнення отриманих результатів свідчить про те, що після проведення формувального експерименту в майбутніх соціальних працівників експериментальної групи помітно зросли кількісні показники відповідальності за іншого (на 23,53%) та відповідальності за себе (на 18,64%). Показники дисциплінарної відповідальності підвищилися меншою мірою (на 8,82%). Це дає можливість стверджувати, що процес становлення відповідальності майбутніх соціальних працівників відзначається загальною тенденцією збільшення їх бажання та здатності виявляти турботу про інших, бути відповідальним за власні вчинки, зростанням залежності вибору відповідальної поведінки від своїх внутрішніх інстанцій, зокрема усвідомлення значення відповідальності за себе як виконавця справи. Отримані результати вказують на результативність проведеної формувальної роботи, спрямованої на становлення відповідальності у майбутніх соціальних працівників.

Таблиця 3

Динаміка компонентів відповідальності майбутніх соціальних працівників до і після формувального експерименту

N =64

Компоненти відповідальності	Параметри відповідальності	Полюси шкал	Експер. група %		Контр. група %		
			ЕГ д	ЕГ п	КГ д	КГ п	
Когнітивний	Когнітивність	обізнаність	52,94	38,24	58,82	55,88	
		осмисленість	47,06	61,76	41,18	44,12	
	Труднощі	особистісні	58,82	67,64	55,88	61,76	
		операційні	41,18	32,36	44,12	38,24	
Мотиваційно-афективний	Мотивація	соціоцентрична	44,12	70,58	47,06	52,94	
		егоцентрична	55,88	29,42	52,94	47,06	
	Емоційність	стенічна	52,94	47,06	55,88	52,94	
		астенічна	47,06	52,94	44,12	47,06	
	Регуляція	інтравертована	44,12	52,94	41,18	44,12	
		екстравертована	55,88	47,06	58,82	55,88	
	Динамічність		ергічність	58,82	70,58	58,82	61,76
			аергічність	41,18	29,42	41,18	38,24
інструментальний			67,64	47,06	70,58	67,64	

Поведін- ковий	Стиль	змістовий	32,36	52,94	29,42	32,36
	Продуктив- ність	предметна	41,18	61,76	44,12	47,06
		суб'єктивна	58,82	38,24	55,88	52,94

Тренінгова робота у експериментальній групі сприяла суттєвому збільшенню, за окремими шкалами, кількості студентів з високим показником рівня суб'єктивного контролю, який є істотним чинником формування у них відповідальності як професійно значущої якості майбутніх соціальних працівників. Зафіксована тенденція до суттєвого підвищення в експериментальній групі кількості студентів з високим рівнем інтернальності за шкалами загальної інтернальності (38, 23% після експерименту проти 20,58% до експерименту), у сфері виробничих стосунків (44,11% після експерименту проти 23,52% до експерименту), у сфері міжособистісних стосунків (47,06% після експерименту проти 29,41% до експерименту) у сфері досягнень (52,94% після експерименту проти 32,35% до експерименту). Запропонована програма розвитку відповідальності позитивно вплинула на рівень і збалансованість самооцінки майбутніх соціальних працівників (кількість студентів із неадекватно завищеною самооцінкою знизилася на 20,58% проти 5,88% у контрольній групі і з неадекватно заниженою на 8,82% проти 2,94% у контрольній групі).

Таким чином, результатом впровадження тренінгової програми стало підвищення рівнів професійно значущих структурних компонентів відповідальності майбутніх соціальних працівників, суб'єктивного локусу контролю, особливостей самооцінки, професійної спрямованості, що, у кінцевому підсумку, привело до підвищення загального рівня відповідальності та підтвердило висунуту нами гіпотезу і продемонструвало ефективність запропонованої програми, спрямованої на розвиток відповідальності майбутніх соціальних працівників.

Це означає, що отримані результати можуть служити матеріалом для удосконалення процесу підготовки майбутніх фахівців у галузі соціальної роботи, підвищити рівень професіоналізму майбутніх соціальних працівників.

Здійснений аналіз і узагальнення результатів теоретичного та експериментального дослідження дають підстави для загальних висновків.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення та експериментальне вирішення проблеми відповідальності як професійно значущої якості соціального працівника впродовж навчання у ВНЗ, що виявилось у становленні її динаміки, рівневої і структурної характеристик цього процесу, взаємозв'язку з професійною спрямованістю, локусом контролю та самооцінкою, обґрунтуванні, створенні та апробації програми цілеспрямованого розвитку відповідальності в навчально-виховному процесі.

1. Концептуальний підхід до розкриття структурно-динамічних характеристик відповідальності як професійно значущої якості соціального працівника дає

можливість розглядати відповідальність як інтегральну особистісну якість, яка є базовою в структурі професійної моделі соціального працівника та проявляється в таких аспектах його практичної діяльності: особистісному – через відповідальне ставлення до клієнтів, до професійної справи, до себе; функціональному – в різних напрямках діяльності соціального працівника та предметно-орієнтовальному – який виступає підґрунтям для професійно-особистісного розвитку і саморозвитку соціального працівника та є показником його готовності до професійної діяльності.

2. Процес становлення відповідальності майбутніх соціальних працівників упродовж навчання у ВНЗ відзначається певними особливостями розвитку її структурних компонентів, таких як: *когнітивного*, що проявляється у зростанні рівня усвідомленості та розуміння студентами сутності відповідальності як такої, що має складну і неоднозначну структуру; удосконаленні їх здатності аналізувати причини та умови, що визначають належний рівень відповідальності особистості; розширенні самосвідомості студентів, яка в процесі професійної підготовки досягає більш високого рівня та спонукає випускників до самоаналізу та самовиховання; *мотиваційно-афективного*, здійснюваного шляхом прогресивних змін структури цього компонента, особливостей його кількісної репрезентації та змістової модифікації її характеристик. Ці зміни мають свою специфіку на кожному з етапів навчання студентів; *діяльнісно-поведінкового*, що характеризується конструктивною тенденцією до збільшення нормативно-відповідального способу регуляції поведінки як принципу, що реалізується особистістю незалежно від ситуативних умов дії і стимулює професійний саморозвиток.

3. Відповідальність як професійно значуща якість соціального працівника характеризується високим, середнім та низьким рівнями розвитку. Студенти з однаковими рівнями розвитку відповідальності на різних етапах навчання у вузі мають спільні тенденції становлення її структурних складових та основних параметрів. Було виділено рівні відповідальності, вказано особливості їх розвитку у майбутніх соціальних працівників впродовж навчання у ВНЗ та вибудовано профілі відповідальності, характерні для кожного з її рівнів. Відстежено позитивну динаміку щодо розвитку відповідальності як професійно значущої якості соціального працівника, однак більшість студентів IV курсу (60%) мають середній та низький рівні, що є недостатнім для ефективного здійснення професійних функцій.

4. Розвиток різних видів відповідальності майбутніх соціальних працівників взаємообумовлений та здійснюється асинхронно. Зокрема, більш раннього розвитку зазнає, порівняно з іншими видами відповідальності, «дисциплінарна відповідальність». Найменша представленість студентів з низьким рівнем «відповідальності за інших» на всіх етапах їх навчання свідчить про те, що майбутні соціальні працівники ще до вступу в університет мали певні особистісні характеристики, які є основою розвитку цього виду відповідальності, а навчання у ВНЗ сприяло його формуванню. На завершальних етапах професійної підготовки високий рівень «відповідальності за інших» вперше посідає домінуючу позицію серед високих рівнів інших різновидів відповідальності, що є свідченням якісних змін у становленні цього виду відповідальності, зумовлених розвитком самосвідомості молодої людини, осягненням нею сутності своєї майбутньої професії

та набуттям досвіду соціальної взаємодії у процесі професійної підготовки.

5. Становлення відповідальності майбутніх соціальних працівників тісно пов'язане з розвитком їх професійної спрямованості, що на різних етапах навчання має свою специфіку. Так, якщо на першому курсі розвиток професійної спрямованості більшою мірою зв'язаний з розвитком відповідальності зокрема таким її видом, як дисциплінарна, то на випускному курсі розвиток професійної спрямованості більше всього взаємозумовлюється розвитком відповідальності за інших. Значно зростає у випускників значущість у цих процесах відповідальності за себе, і найменшою мірою розвиток їх професійної спрямованості пов'язаний з процесом становлення дисциплінарної відповідальності.

6. Становлення відповідальної поведінки майбутнього соціального працівника зумовлюється специфікою розвитку особливостей його самосвідомості, зокрема локусу контролю та самооцінки. Саме інтернальність локусу контролю майбутніх соціальних працівників забезпечує стабільність їх самооцінки, сприяє самоактуалізації власного «Я», зумовлює їх відповідальність за власне життя, особистісне і професійне зростання.

7. Ефективним засобом формування відповідальності як професійно значущої якості майбутніх соціальних працівників є соціально-психологічний тренінг, який зумовлює цей процес в результаті безпосереднього формування її структурних компонентів відповідальності та опосередковано, на основі формування у майбутніх соціальних працівників адекватної самооцінки, підвищення рівнів суб'єктивного контролю та професійної спрямованості. Зокрема, формування когнітивного, мотиваційно-афективного та діяльнісно-поведінкового компонентів відповідальності дає змогу забезпечити усвідомлення студентами сутності відповідальної поведінки, вміння розпізнавати та засуджувати прояви власної безвідповідальності, розвивати здатність знаходити в собі сильні сторони, на які можна спиратися, працюючи над удосконаленням своєї відповідальності, формувати вміння віднаходити адекватне пояснення власних невдач та керуватися внутрішньою мотивацією відповідальної поведінки і моделювати навички наполегливості у подоланні труднощів на поведінковому рівні.

Система засобів з розвитку самосвідомості та професійної спрямованості майбутніх соціальних працівників повинна бути орієнтована на об'єктивацію самооцінки студентів, підвищення рівня їх інтернальності та формування усвідомлення майбутніми спеціалістами того, що відповідальність це значуща професійна характеристика соціального працівника, яка полягає у відповідальному ставленні до клієнтів, до професійної справи, до себе, та передбачає його готовність до розвитку і саморозвитку.

8. Цілеспрямована формувальна робота щодо розвитку відповідальності як професійно значущої якості соціального працівника зумовлює конструктивний розвиток окремих параметрів структурних складових відповідальності, суб'єктивного локусу контролю, самооцінки, професійної спрямованості майбутнього працівника соціальної сфери, які об'єктивно піддаються формуванню за відносно короткий проміжок часу. Такі зміни, у кінцевому підсумку, приводять до підвищення рівнів відповідальності студентів та підтверджують ефективність запропонованої програми, спрямованої на розвиток відповідальності майбутніх

соціальних працівників.

Апробована програма формування відповідальності як професійно значущої якості соціального працівника дає можливість підвищити рівень професіоналізму майбутніх соціальних працівників і може бути використана для удосконалення процесу підготовки фахівців у галузі соціальної роботи.

9. Психолого-педагогічними умовами становлення відповідальності як професійно значущої якості соціального працівника у процесі професійної підготовки є також навчання за основними вимогами кредитно-модульної системи Болонського процесу, яке передбачає систематичне і поетапне вивчення навчального матеріалу та вимагає від студентів самоконтролю, вміння планувати свою діяльність, відповідального ставлення до оволодіння професійними знаннями, уміннями та навичками; навчання, в якому застосовуються інтерактивні технології опанування навчальними дисциплінами, що реалізує особистісно-орієнтований підхід, умови здійснення його в атмосфері співробітництва, порозуміння, доброзичливості та дає змогу проявити майбутнім соціальним працівникам активність, наполегливість, відповідальність; поєднання активних методів навчальної роботи з практичною діяльністю майбутніх соціальних працівників у процесі професійної підготовки в сукупності сприяє становленню відповідальності як професійно значущої якості майбутнього фахівця соціальної сфери.

Проведене дисертаційне дослідження не вичерпує усіх аспектів проблеми становлення відповідальності як професійно значущої якості соціального працівника. Подальшого вивчення потребують питання зв'язку відповідальності з іншими особистісними характеристиками соціального працівника, виявлення значущості різних чинників у становленні його відповідальності, зокрема гендерних та соціокультурних відмінностей відповідальної поведінки працівників соціальної сфери.

Основний зміст дисертації відображено у таких публікаціях автора:

1. *Патинок О.П.* Психолого-педагогічні умови формування відповідальності як професійно важливої якості соціального працівника //Наук. часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія №12. Психологія: Зб. наук. пр. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2004. – №2(26). – С. 329-334.

2. *Патинок О.П.* Відповідальність як передумова творчого соціального працівника до виконання функціональних обов'язків //Наук. часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. – Серія №12. Психологія: Зб. наук. пр. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2005. - №6(30). – С. 92-98.

3. *Патинок О.П.* Взаємозв'язок становлення відповідальності з особливостями професійної спрямованості майбутніх соціальних працівників // Наук. часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія №12. Психологія: Зб. наук. праць. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2008. - №22(46). – С. 237-244.

4. *Патинок Оксана.* Дослідження відповідальності в зарубіжній психології //Науковий вісник Чернівецького університету: Зб. наук. пр. - Педагогіка та психологія. – Чернівці: Рута, 2006. - Випуск 284. – С.98-103.

5. *Патинок О.П.* Відповідальність як компонент професійно-етичної поведінки практичного психолога // Наук. часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія №11

Соціологія. Соціальна робота. Соціальна педагогіка. Управління: Зб. наук. пр. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2004. – №2(23). – С.139-145.

6. *Патинок О.П.* Визначення феномену відповідальності та споріднених йому понять /Соціалізація особистості: Зб. наук. пр. /За заг. ред. проф. А.Й.Капської.– К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2005. – Том XXVI. – С.135-145.

7. *Патинок О.П.* Відповідальність у структурі професійної моделі соціального працівника //Соціальна робота в Україні: теорія і практика. – 2005. – №3. – С.49 -57.

8. *Патинок О.П.* Особливості структурних компонентів відповідальності особистості майбутнього соціального працівника //Соціальна робота в Україні: теорія і практика. – 2007. – №1.– С.30 -37.

9. *Патинок О.П.* Програма активізації механізмів формування відповідальності як професійно значущої якості майбутнього соціального працівника //Наук. часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія №11. Соціологія. Соціальна робота. Соціальна педагогіка. Управління : Зб. наук. пр. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2007. – Випуск 5. (Частина II). – С.135-140.

10. *Патинок О.П.* Особливості прояву видів відповідальності майбутніх соціальних працівників у процесі професійної підготовки //Соціальна робота в Україні: теорія і практика. – 2008. –№2. – С.30-37.

11. *Патинок О.П.* Типологія відповідальності як психологічного феномену //Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість: Зб. матер. ІХ Всеукраїн. Наук. практ. конф. – К., 25-26 квітня 2006 року: В 5-ти т. / Ред. кол.: Тимошенко І.І. (відп. ред.) та ін. – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2006. – Т. 3. – С.173-175.

12. *Патинок О.П.* Відповідальне ставлення до навчання як один із проявів загальнолюдської культури особистості //Право та культура: Теорія і практика: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. – К.: МП «Леся», 1997. – С.79-82.

13. *Патинок О.П.* Програма курсу «Психологія» /Соціальна робота: Навчально-методичний комплекс /За ред. В.П.Андрущенко, О.Г.Карпенко, С.В.Толстоухової. – К.: Видавництво НПУ імені М.П.Драгоманова, 2006. – С.270 – 287.

14. *Патинок О.П.* Соціальний педагог. Практичний психолог: Методичні рекомендації з організації і проведення психологічних практик студентів. – К.: Видавництво НПУ імені М.П.Драгоманова, 2007. – 60 с.

АНОТАЦІЇ

Патинок О.П. Становлення відповідальності як професійно значущої якості соціального працівника. - Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 - педагогічна та вікова психологія. - Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Київ, 2008.

Дисертація присвячена вивченню проблеми становлення відповідальності як професійно значущої якості майбутнього соціального працівника впродовж навчання у вузі.

У роботі здійснено аналіз проблеми відповідальності особистості та обґрунтовано теоретичні підходи до експериментального вивчення відповідальності як професійно значущої якості соціального працівника; виявлено в процесі

лонгitudного дослідження особливості становлення відповідальності майбутніх соціальних працівників впродовж їх навчання у ВНЗ та дано рівневу і структурну характеристику цього процесу; досліджено специфіку взаємозв'язку на різних етапах навчання майбутніх соціальних працівників особливостей становлення їх відповідальності з розвитком їх професійної спрямованості, локусу контролю та самооцінки.

Визначено психолого-педагогічні умови та обгрунтовано доцільність і ефективність впровадження програми цілеспрямованого формування відповідальності як професійно значущої якості майбутнього соціального працівника активними методами навчання.

Ключові слова: відповідальність, відповідальність майбутнього соціального працівника, структурні компоненти відповідальності майбутнього соціального працівника, рівні загальної відповідальності майбутніх соціальних працівників, становлення відповідальності майбутніх соціальних працівників, дисциплінарна відповідальність, відповідальність за себе, відповідальність за інших.

Патинок О.П. Становление ответственности как профессионально значущего качества социальных работников. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология. – Национальный педагогический университет имени М.П.Драгоманова, Киев, 2008.

Диссертационное исследование посвящено проблеме ответственности как профессионально значимого качества социальных работников. В результате анализа психологической литературы установлено, что исследование данной проблемы является актуальным, так как структура ответственности как профессионально значимого качества социальных работников и особенности развития ее компонентов, видов, как и специфика становления общей ответственности будущих социальных работников в процессе обучения в высшем учебном заведении остаются недостаточно изученными в современной психологической науке. В работе выявлены особенности ответственности как качества личности, которому присуща динамичность, связь со свободой, мотивами, самосознанием, локусом контроля. Эти связи неоднозначны как на разных этапах онтогенетического развития личности, так и в индивидуальном плане. Ответственность проявляется как сложное, многомерное, модифицированное социальное явление, в котором проявляется четыре основных аспекта: социальный, юридический, экономический, личностный, и соответственно типы ответственности: социальная, правовая (юридическая), экономическая, экологическая, моральная, этическая, профессиональная. В структуре профессиональной модели социального работника ответственность выступает значимым базовым качеством, которое проявляется в таких аспектах его практической деятельности как: личностный (ответственное отношение к клиенту, к профессиональной деятельности, к себе); функциональный (разные направления деятельности социального работника) и предметный (профессионально-личностное развитие и саморазвитие социального работника, его готовность к профессиональной деятельности).

Установлено, что развитие ответственности как профессионально значимого качества будущих социальных работников характеризуется проявлениями структурных компонентов ответственности (когнитивного, мотивационно-аффективного, деятельностно-поведенческого), уровней ответственности социальных работников (высокого, среднего, низкого), развитием видов ответственности будущих социальных работников («дисциплинарная ответственность», «ответственность за себя», «ответственность за других»), проанализировано ответственность в структуре профессиональной модели социального работника, раскрыто взаимосвязь развития ответственности с особенностями самосознания студентов, а именно локусом контроля, самооценкой, профессиональной направленностью будущих социальных работников.

Определены психолого-педагогические условия и обоснована программа формирования ответственности как профессионально значимого качества социальных работников.

В результате исследования выявлено роль отдельных психологических феноменов, что определяют особенности становления ответственности, уровни общей ответственности будущих социальных работников и особенности их становления в учебно-воспитательном процессе, построено профили разных уровней общей ответственности с детальной характеристикой специфики проявления у них структурных компонентов и параметров ответственности, определены доминирующие тенденции становления видов ответственности, теоретически обоснованно программу целенаправленного формирования ответственности будущих социальных работников.

Методической основой реализации разработанной программы является социально-психологический тренинг как логически завершенный фрагмент содержания образования, которому свойственна независимость и завершенность содержательного материала, раскрытие основных понятий и концептуальных основ реализации поставленных задач. Результаты формирующего эксперимента засвидетельствовали эффективность предложенной программы по развитию ответственности как профессионально значимого качества социальных работников.

Ключевые слова: ответственность, ответственность будущего социального работника, структурные компоненты ответственности будущего социального работника, уровни общей ответственности будущих социальных работников, становление ответственности будущих социальных работников, дисциплинарная ответственность, ответственность за себя, ответственность за других.

Patynok O.P. Formation of responsibility as professional significant quality of social worker. – Manuscript.

Thesis for a candidate's degree in psychological sciences, speciality 19.00.07 – pedagogical and age psychology. – National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv, 2008.

The thesis is devoted to study the problem of responsibility formation as professional significant quality of future social workers during university education.

Problems of responsibility of personality are analyzed in the thesis and theoretical approaches to experimental investigation of responsibility as professional significant

quality of social workers are well-founded. Longitude research determines peculiarities of responsibility formation as professional significant quality of future social workers during their university education and the author reveals level and structure characteristics of this process. There is investigated specific character of intercommunication between peculiarities of responsibility formation and development of professional directivity on different stages of education of future social workers, locus of control and self-esteem.

The author determines psychological and pedagogical conditions and grounds the appropriateness and effectiveness of introduction of program of purposeful responsibility formation as professional significant quality of future social workers by means of social-pedagogical training.

Key words: responsibility, responsibility of future social worker, structure components of responsibility of future social worker, levels of general responsibility of future social workers, formation of responsibility of future social workers, disciplinary responsibility, responsibility for yourself, responsibility for other people.